

OSOBNOST JAKO SKUTEČNOST ČLOVĚKA A SMYSL ŽIVOTA

Vladimír Smékal

Přednáška na Dies academicus 14. 5. 2003

Vědecká komunita psychologů světa se více méně shoduje v obecném pojetí osobnosti vyjádřeném již ve dvacátých letech dvacátého století Wiliamem Sternem: „Personalitas est unitas multiplex et variabilis“. Osobnost je jednota duševního života založená na jednotě těla, utvářená a projevující se u jednotlivých lidí v něčem stejně, v něčem podobně a v něčem odlišně, a to v předmětných činnostech, v sociálních vztazích a v duchovním životě.

Psychologie osobnosti patří v rámci psychologických věd k disciplinám, které prodělávají v posledním desetiletí závratný rozvoj. Za posledních sto let lze rozlišit čtyři velké etapy proměn pohledu na osobnost. V telegrafickém vyjádření je můžeme charakterizovat následujícími zkratkami:

- (1) **Kolekcionistické pojetí**, které převládalo až do padesátých let 20. stol. a v praxi výběru zaměstnanců ještě tu a tam převládá. Stavělo na přesvědčení, že osobnost člověka vystihneme, když zjistíme co nejvíc jeho povahových vlastností.
- (2) **Strukturní modely a teorie** dominovaly šedesátým létům a vyznačovaly se hledáním vztahů mezi vlastnostmi.
- (3) **Systémové teorie** ovládaly akademická pracoviště v sedmdesátých a osmdesátých letech. Charakterizuje je úsilí porozumět osobnosti hledáním souvislostí mezi jednotlivými úrovněmi osoby – tělesné, psychosociální a duchovní a doplnit objasňování zvláštností jednotlivých subsystémů osobnosti analýzou vlivů dědičnosti, prostředí a procesů sebeutváření.
- (4) **Přístupy metaindividuální či atribuční** se stávají vůdčím paradigmatem posledního desetiletí minulého století a současnosti. Podstatu osobnosti hledají ve stopách, které člověk zanechává svou činností ve svém hmotném, sociálním i spirituálním prostředí, a v analýze kvalit, které jsou člověku okolím připisovány.

Metaindividuální badatelská orientace byla tušena již lordem G. Byronem, který na jednom z četných večírků, na otázku jedné dámy, co je to osobnost, vtipně odpověděl: „*Osobnost je pravda o masce, madam*“.

Než objasním, co metaindividuální přístup znamená pro budování nosné teorie osobnosti a praxe jejího utváření, uvedu několik metodologických poznámek.

Psychologie patří k vědám, které se dostaly do vědecké obce až koncem 19. století – v době, kdy byla nejpokročilejší vědou fyzika.

Proto se psychologie inspirovala ideálem vědeckosti, který je základem fyzikálního myšlení - k jeho charakteristikám patří mimo jiné předpoklad determinismu, zobecnitelnosti a metoda idealizace.

Na rozdíl od fyziky je však psychologie vědou o jiném druhu bytí, než je bytí věcí.

Člověk jako biologický druh je živou bytostí, ale pro poznání člověka nestačí dívat se na něj pouze jako na věc a považovat tento pohled za jedině vědecký. I když tedy člověk jako tělo je biologická věc, bylo by nejen dehonestující z morálního hlediska, ale redukcionistické i z čistě odborného hlediska považovat jej za věc, zkoumáme-li jej jako jednotlivce s jeho osobním údělem nebo jako člena různých společenských skupin.

Žijeme ve světě věcí, lidí a kultury, nebo více specificky vyjádřeno v biosféře, sociosféře a noosféře. Tím je dáno to, že se člověk nachází v těchto sítích vztahů. S jistým zjednodušením lze proto říci, že osobnost není věc, ale vztah. Skutečností člověka je, že není pouze tělem, ale že je osobností. A pro tento pohled je podstatné, že osobnost je ve vztazích k sobě jako k osobě a k druhým jako k Ty, ne jako k neosobnímu ono.

Pak lze vyvodit, že psychologie osobnosti je vědou o tom, jak se podněty vycházející z materiálního a přírodního prostředí, z interpersonálních vztahů a z duchovních vztahů interiorizují a stávají obsahy a programy prožívání a jednání a jak se uskutečňují v jednání lidí.

Jako tělo člověk smrtí zanikne, jako osobnost zůstává nejen ve vzpomínkách svých známých, ale především ve stopách, které zanechal ve svých dětech svými výchovnými činnostmi a svými životními hodnotami, které jim předal, ale zůstává i v myslích a srdcích druhých lidí svými skutky a svým smyslem pro hodnoty života. Pro porozumění tomu, co mám na mysli snad postačí analogie s literárním dílem: Skutečností literárního díla přece nejsou písmena tvořící knihu, ale text nesoucí smysl.

Proto není pouhou metaforou budovat pojetí osobnosti na předpokladu, že každý člověk je autorem svých vizí a prožitků a také svých činů. A podobně jako autor – např. pisatel dopisů, může tvořit z prefabrikátů a frází, nebo přinášet nové myšlenky a obrazy - i osobnost může žít svůj život napodobováním a kopírováním, nebo tvorbou činů, jimiž jsou do světa a do vztahů vnášeny nové hodnoty, které mají smysl.

Proto také můžeme vyvodit, že osobnost je smysl života člověka a způsob či styl, jímž člověk tento smysl naplňuje.

Jeden z předních českých psychologů a profesor této univerzity Robert Konečný, stihl ještě poté, co musel po r. 1948 na základě akčních prověrek opustit univerzitu, uveřejnit pojednání *Subjekt reálný a subjekt mezný*, kde píše: „*Osobnost se vytváří ustavičným vědomým úsilím růst od subjektu reálného k subjektu potenciálnímu. ... Cesta k osobnosti je cestou tvůrčí svobody znovu a*

znovu dobývané, cestou ke svým vlastním hranicím. Znamená proto osobnost ustavičný zápas s mechanizací života. ... “

Definovat osobnost jako autorství činů a uskutečňování smyslu života nemá nic společného s deklarativním rétorickým diskursem, jak jej známe z některých postmodernistických traktátů o člověku.

Smysl života je průnikem stěžejních nadosobních hodnot a osobních potřeb člověka. Není nadsázkou tvrzení, že neurózou trpí lidská duše, která ztratila nebo nenašla svůj smysl. Hodnoty můžeme v tomto diskurzu považovat za pozitivní eufunkční kvality bytí a směřování člověka, které jsou zakotveny v etických kodexech světových náboženství, v chartě lidských práv i ve vizích velkých myslitelů. Potřeby jsou vrozené a socializací vytvořené hybné síly života směřující k udržování a rozvoji života a vyjadřující pozitivní tíhnutí lidské přirozenosti.

Způsoby naplňování smyslu představují to, co tradiční psychologie osobnosti zkoumá jako rysy či dispozice osobnosti manifestované v repertoárech chování a prožívání.

Osobnost jako autorství činů znamená znamená, že prožívání a jednání, v nichž se zrcadlí osobnost, jsou výsledkem tvorby sebe samého. Ztotožňuji se s výrokiem jednoho kněze, který se steskem v hlase konstatoval: „*Všichni lidé se rodí jako originály, ale většina umírá jako kopie*“. Považuji za nesmírně důležité, abychom na fakultách připravujících budoucí učitele podporovali ve studentech pozitivní originalitu a vedli je k tomu, aby v těchto intencích působili i na své žáky.

Mezi aktuálními problémy současné a nastávající psychologie osobnosti

V tomto novém pojetí osobnosti, které Vám zde představuji, se rýsují i nové badatelské a metodové důrazy. V popředí badatelského zájmu jsou zejména tato témata:

- Nastávající doba požaduje od psychologie osobnosti, aby zkoumala zákony utváření a působení osobnosti a formulovala je způsobem využitelným v terapeutické i výchovné práci s lidmi.
- Dalším vysoce aktuálním úkolem je hledání efektivních a validních metod poznávání osobnosti. Účinné metody poznání osobnosti jsou nezbytné k tomu, aby se na odpovídající místa dostávali kompetentní lidé. Variantou tohoto úkolu je objevit, jak co nejmenším počtem kroků vysvětlit co nejvíc zvláštností osobnosti.
- Neméně naléhavý je úkol, který si formuloval již Sokrates. Jde o výzkum osobnostní determinace a geneze mravně relevantního jednání. Stále živé je Sokratovo dilema: *Rozhodl jsem se, že se přestanu zabývat studiem neživé přírody a pokusím se pochopit, jak je to možné, že člověk sice ví, co je dobré, ale dělá to, co je zlé.*

- Pro pokrok ve výchově, v psychoterapii, v rozvoji osobnostního potenciálu pracovníků je naléhavé studium možností, hranic a cest vedoucích ke změně osobnosti. Známy je postřeh konstatující, že *nejsnáze lze změnit řeč člověka, obtížněji se mění chování, ještě těžší je změna smýšlení a vůbec nejtěžší je změna srdce*. (Srdce je metaforou pro emoční subsystém osobnosti).
- Pokrokem v objasňování zákonů utváření osobnosti bude, až se prokáže, které oblasti osobnosti se formují na základě genů a kde jsou rozhodující memy (termín zavedený R. Dawkinsem). Vyslovuji hypotézu, že geny se podílejí na kvalitě látky osobnosti (tj. vloh a temperamentových dispozic), kdežto memy predisponují osobnost k přednostnímu osvojování a využívání určitých obsahů zkušenosti osobnosti a k utváření určité struktury charakteru.
- Novým tématem je zkoumání úlohy spirituální dimenze života v utváření osobnosti a v obnově tělesné, psychické a sociální pohody.
- V nových souvislostech je třeba projektovat výzkumy gender identity, etnické identity, rolové a profesní identity.
- Pro objasňování dynamiky prožívání a jednání člověka bude mít zásadní význam prozkoumání šíře působnosti tzv. principu funkční ekvifinality, který znamená, že táž příčina může u různých lidí vést k různým projevům; nebo že tytéž projevy mohou mít u různých lidí různé příčiny.

Tendence a posuny v objasňovacích a výkladových modelech.

V posledních deseti letech je stále více zřejmý přesun pozornosti badatelů:

- Od zkoumání vnějších projevů osobnosti k vnitřním dynamismům, tj. od popisu fenomenologie jednání ke studiu přípravy jednání v mysli.
- Od zabývání se dispozicemi jako stabilizovanými a fixovanými spouštěči jednání ke zkoumání aktuální geneze činů.
- Od pohledu na osobnost jako na abstrakci a idealizaci příčin jednání k většímu zdůrazňování aktivní úlohy vědomí, což znamená přesun důrazu na výzkumy „vesmíru v nás“, orientace na analýzu vnitřní dramatičnosti vědomí a mysli.
- Od studia determinace a regulace chování ke zkoumání determinace a regulace vnitřního světa osobnosti, světa projektů, tužeb a plánů. Znamená to, že se na dynamiku činností osobnosti začíná aplikovat teorie řádu za jevovým chaosem a teorie dissipativních struktur, která hledá za změtí asociací, nápadů, myšlenek a hnutí mysli trendy a ideje, které jsou pro osobnost konzistentní.

Změny v metodologii

Proti sledování variační šíře jednotlivých charakteristik osobnosti a vztahů mezi charakteristikami v obecném plánu, se začíná v rostoucí míře prosazovat výzkum jednotlivců. To vede k systematickému rozvíjení metod kazuistických případových studií a psychobiografie, které jsou zakotveny v rodícím se idiotetickém paradigmatu nahrazujícím paradigma nomotetické. Stále více se v psychologii osobnosti uplatňuje kvalitativní metodologie doplňující tradiční multivariační metodologii. Pro její explikační sílu bude nezbytné propracovat postupy založené na moderní logice a postavit tak argumentativní diskurs stejné přesvědčivosti, jakému se těší v kvantitativní metodologii matematická statistika.

Na závěr si dovoluji zakotvit svou naději v úlohu psychologie při zlepšování lidského údělu poukazem na názory dvou významných světových psychologů:

Přední evropský psycholog a vůdčí vědecká autorita nizozemské psychologie, Gerard Heymans, přednesl v roce 1909 přednášku, ve které prohlásil, že technické pokroky devatenáctého století lidstvu mnoho štěstí nepřinesly. Podle jeho názoru štěstí vyžaduje moudrost a ta závisí na skutečné znalosti a porozumění sobě i druhým. Heymans předpověděl, že toto poznání přinese psychologie: *"Přijde doba, kdy psychologie překoná svá dětská léta utváření, opustí školu a vstoupí do života. Tento okamžik bude jedním z nejdůležitějších v lidské historii"*

Tento optimismus, týkající se štěstí lidstva a úlohy psychologie, větším dílem vyprchal. Svět po 11. září 2001 ukazuje svou neradostnou tvář, avšak co se týče budoucí úlohy psychologie, nejsou psychologové pesimističtější. Japonský psycholog Toda uvažoval již v sedmdesátých letech minulého století o tom, že psychologie v nadcházejícím století pokročí ve svém vývoji stejně, jako v devatenáctém století fyzika. S trochou ironie připisuje psychologii úlohu matky věd - z toho jednoduchého důvodu, že v moderních společnostech již úsilí o zajištění potravy a dalších hmotných potřeb nebude spotřebovávat většinu lidské energie, takže se toto úsilí soustředí na vzdělání včetně výchovy člověka k eticky, kulturně a sociálně přijatelným formám prožití času pozemské existence a naplnění smyslu života.